

XFTAP 16.21.55

К.Б. Кудеринова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail:kuderinova_70@mail.ru)

Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамы*

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ ауызекі немесе жазба тілінің грамматикалық, стильдік, этикалық нормадан қол үзіп, жасанды, аударма қазақ тілі болып бара жатқаны өзекті мәселе ретінде қойылады. Мәселені шешу үшін сөзсаптам ұғым-термині ұсынылады. Сөзсаптамды қазақ сөз өнерінің басты категориясы ретінде алып, бұл терминнің «стиль» және «норма» терминдерінен айырмашылықтары көрсетіледі. Сөзсаптам категориясын анықтаудағы А.Байтұрсынұлы пікірінің және Р.Сыздық көзқарасының ғылымилығы дәйектеледі. Сөзсаптам – сөз өнерінің бірлігі, стиль – стилистиканың бірлігі, стиль негізінен тарихи сипатты, қоғаммен, әлеуметпен бірге өзгеріп, нормаларынан айнып отыратыны, тұрақсыз, құбылмалы екені, сөзсаптамтілді ортадан жоғары деңгейде білетін тұтынушыларға міндетті, барлық стиль түрлеріне негіз болатын норма екені айтылады. Сөздің тыңдаушы мен оқушыға әсер ететіндей жетуі үшін сөзсаптамзаңдылықтарын, нормасын білу қажеттілігі айтылады. Сөзсаптам нормасы қазіргі қазақ сөзінде жоғалып бара жатқандықтан оны дәстүрлі сөз саптау нормасынан іздеу қажеттігі қойылады. Сөзсаптам біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөз алушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой, не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын, мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз деп анықталады. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің басты категориясы. Негізгі бірліктері – мәтін және абзац. Көптің алдында айтылған ауызша шаршысөзде сөз тіркестері мен сөйлемдердің ерекше стильде болуы емес, ойдың, яғни мәтіннің нормаға сай және қисынды болуы маңызды.

Кілт сөздер: стиль, стилистика, сөз өнері, сөзсаптам, лингвостилистика, стильдік қате.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-8-18

*Зерттеу ИРНAP08856640 «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты мемлекеттік грант аясында жүргізілді.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілі (язык),сөзі (речь), сөз алуы (речевая деятельность), шаршытоп алдында сөйленген ауызша сөзде болсын, жазба сөзде болсын, грамматикалық, стильдік, этикалық нормасынан қол үзіп бара жатқан, жасанды қазақ тілі, аударма қазақ тілі болып отырғаны ешкімге жасырын емес. Қазақ тіліндегі білім, ғылым, БАҚ мәтіндері орыс тілінің

грамматикалық жүйесі мен сөйлеу стилі араласқан, сана тұшынып қабылдай алмайтын аударма тілмен жазылып жатыр. Қазақ тілінің лексикалық бірліктері орыс не ағылшын ойлауымен құрылған сөйлемдерге салынып, қазақ тілі «қиын тілдер» қатарына қосылып отыр. Оның себебі қазақ тілі өзінің ұлттық, дәстүрлі сөзінің құрылымы мен стилінен ауытқып қана қоймай, оның үстіне жазба тілдің, сондай-ақ функционалды стильдердің тезіне салған мәтіндерді «жамап», қабылдау мен түсінуді ауырлатудан.

Мәселенің қойылуы

Сол себепті бүгінгі жастар, тіпті орта жастағылар да қазақ әдеби тілінің нормаларын тап басып, тани алмайтынды шығарды. Норма болып табылатын, қалыпты қолданыстарды ерекше қолданыстар деп, тіпті қате қолданыстар деп, ал қате қолданыстарды қалыпты норма немесе ерекше қолданыстар дейтін болды. Мысалы, *Салмағына қарай алмағы да жаман болмаған шығар, айтыс ақындары айтысқан сайын бір-бір “темір тұлпар” мініп жатады. Аздап жүрексініп алған соң үшінші жұмысшыға барды (А.Тойшыбайұлы, “Қалай қарасаң, солай көрінеді” //patys.kz). Мәселен, мыңдаған қытайлықтар қазақтың қарашиштарына үйленіп, азаматтық алуда (Жас Алаш, 6 қыркүйек, 2011)* деген сөйлемдердегі қарамен белгіленген сөздерді филолог-студенттер стилистикалық талдау кезінде қате қолданыс деп бағалап жатыр. Және бұл үдерістердің жастар, студенттер мен магистранттарға жаппай тән болуы – ойланатын мәселе.

Оның бір себебі грамматикалық, этикалық, коммуникативтік нормасы бұзылған мәтіндердің оқулыққа еніп, баспасөзден жиі естілуінде болып отыр. Қазақ тілін деңгейлеп оқытуға, үйренуге қажетті оқу мәтіндерінің тапшылығында, әрі қателігінде болып отыр. Мысалы, «Атамұра» баспасынан шыққан «Математика» оқулығына назар аударайық (авторлары – Алдамұратова Т.А., Байшоланова Қ., Байшоланов Е.С.). Алғы сөзден басталған көптік жалғауының артық қолданысы мәтінді түсінуге кедергі келтіреді: *«Бастауыш сыныптарда натурал сандарға амалдар қолдануды үйренгенсіңдер. Есептеулерде натурал сандардан өзге жай бөлшектер және ондық бөлшектер де қолданылады. 5-сыныпта жай бөлшектер мен ондық бөлшектерді пайдаланып, өрнектердің мәнін табуды, теңдеулер шешуді, процентке есептер шығаруды және т.с. үйренесіңдер» (3-бет). Мына сандарлы цифрлармен жазыңдар». «Көп қабатты үйдегі пәтердердің есіктері сыртындағы пәтер нөмірін көрсететін сан металдан жасалған цифрлардан құрастырылады. Егер осы үйде 120 пәтер болса, барлық пәтерлер нөмірін көрсететін сандар неше металл цифрлардан құрастырылады» (8 бет). Оқулық осындай қате сөйлемдерден ғана тұрады деуге болады. Авторлар – орыстілді немесе орыс тілінен аударып құрастырған немесе оқушының түсінігін ойламайтын, тілге салғырт қарайтын немқұрайлы замандастар. Авторлар қазақ тіліндегі көптік жалғауы мен орыс тіліндегі көптік жалғауының мағыналарын, қызметін білмейді. Қазақ тіліндегі көптік жалғауы көбіне меңзеу, топтау, болжау мағыналарын беретіндіктен есептің берілуін түсіну қиын.*

Ал мына сияқты үш сөйлемнің екеуі қате болатын тұстар оқулықтың өн бойына тән: *«Кітап 3-бетінен бастап 3 цифрмен нөмірленген. Кітаптың барлық беттері 1315 цифрмен нөмірленген. Кітапта неше бет бар?» (8 бет).*

Сондықтан да білім алушылардың, жастардың қазақ мәтіндерінің дұрыс нормасы қандай болуы керектігін білмегендігін жазғыра алмайсыз. Бірақ бұл тілдің дамуы мен жетілуіне, өміршеңдігіне аса қауіпті.

Қазақ тіл білімі мен әдістемесінде бұл тақырыпқа қатысты пәндер, зерттеулер, тұжырымдар, пікірлер бар. Ұғымдар мен терминдер жүйесі де қалыптасып қалды. Ең үлкен пән «Тіл мәдениеті» мен «Стилистика» мәтіндегі жеке сөз қолданыстарына, көріктеуіш құралдарына (метаформа, эпитет, кейіптеу, тұрақты сөз тіркестері, окказионализмдер, плеоназмдар) назар аударады. Бірақ бұл зерттеулердің нәтижесі қазіргі қазақ сөзінің сапасын

көтеруге септігін тигізе алмай келеді. Оның басты себебі айтылатын ой, пікір сыртқа жекелеген сөз не, сөз тіркесі, тіптен сөйлем түрінде де емес, абзац, күрделі фразалық тұтасым, мәтін болып, ойдың макроаңбасы болып шығатындықтан мәтіннің құрылымдық және стильдік ұйымдасуын қарастыру қажет екен.

Мақсаты

2020 жылы «Мәңгілік елдің» ғылыми негіздері (XXI ғасыр білімі, гуманитарлық саладағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) бағыты бойынша 27 айлық мемлекеттік грантқа «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» тақырыбында зерттеуге өтінім бергендегі негізгі мақсат – ұмыт болып бара жатқан қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптаманың құрылымы, жүйесі, нормасы мен стилін ертегі, аңыз, ең алғашқы публицистикалық мақалалар, 20-30-жылдардағы алғашқы әңгімелер, Абайдың қарасөздері, Ыбырайдың әңгімелері, қазіргі шешен сөйлейтін және жазатын тұлғалардың сөздері негізінде айқындау, жаңғырту; бүгінгі білім, ғылым, БАҚ саласына қажетті үлгі болатын мәтіндердің жинағын жасап, грамматикалық, логикалық, стильдік, этикалық нормаға сай мәтіндерге лингвостилистикалық талдаудың үлгісін ұсыну болып жоспарланды. Мақала осы зерттеудің басты ұғымы болып табылатын «сөзсаптам» терминін сипаттауға, өзіне ұқсас стиль, норма деген терминдерден айырмашылығын саралауға арналған.

Мәселенің зерттелу тарихын тақырыпты талқылау барысында қарастырып отыратын боламыз, өйткені «сөзсаптам» термині қазақ филологиясы саласында сөз өнерінің басты категориясы ретінде осы зерттеулерде алғаш қойылып, ғылыми айналымға түсу қажеттігі көтеріліп отырғандықтан дәл осы тақырыптағы еңбектерді талқылау барысында пайдаланамыз.

Зерттеу әдістері

Алдымен тақырыпқа қатысты ұғымдар мен терминдерді сараладық. «Сөзсаптам» атауының мағынасын айқындап, ұғым ретінде орнын белгіледік. Сөзсаптам деген не? Қай пәннің зерттеу нысаны болады? Стиль, норма деген терминдерден айырмашылығы қандай?

Сөзсаптам сөзі (лексикалық бірлігі) *сөз* бен *саптау* деген екі сыңардың іргелес қайталанған синтаксистік сөз тіркесінен жасалған біріккен сөз: *сөзді саптау* > *сөз саптау* > *сөз саптам* > *сөзсаптам*. -у қимыл есімімен айтыла келе, заттанып, -м жұрнағы арқылы тіркесбірге жазылған. Қолданыста негізінен *сөз саптады*, *сөз саптау* деген формалар жиі кездескенмен, *сөзсаптам* деген біріккен сөз түріндегі формасын біз мақсатты түрде біріктіріп, термин ретінде қолданып отырмыз. Нақтылап айтқанда, аталған грант бойынша зерттеуімізде сөзсаптамұғымын сөз лингвистикасының (лингвистика речи) басты термині ретінде ұсынамыз.

Орхон ескерткіштерінде *сап* сөзінің «сөз» мағынасында қолданылғанын зерттеушілер бірден айтты. «Күлтегін ханның басына қойылған таста «Сабымен түкәтіәсідгіл» (сөзімді түгел есіткіл) деген жазу бар. Мұндағы *саб* қазіргі сөзлексикасымен бара-бар. Оның *сав*, *сав-сөз* деген варианттары да да бар. Көне түркі тілінде шешен деген сөзді *сабчу*, *савчу*, *сапчу* деп атаған» дейді Ә.Құрысжанов[1]. Сонда *сөз саптау* «сөзді сөйлеу» деген плеонастық қолданыс болып шыққан.

Қазіргі қазақ тілінде *сөзін саптады*, *сөз саптауы жақсы*, *сөз саптауы жүйелі* деген қолданыстар бар. *Сөз саптады* тіркесінің «Он бес томдық сөздіктегі» мағынасы «жүйелеп сөйлеу», одан кейінгі мағынасы «сөзді қолдануы», «стилі» дегендерді білдіреді [2, 299б]. Сөйтіп, *сөз саптау* «сөйлеу» деген мағынада кеңірек қолданылады. Қазақ халқы «айтар ойы бар

сөзді»ғана СӨЗ деген, сондықтан *сөзсаптау* сол «айтары бар сөздің жүйесі»мағынасында кеңірек қолданылады.

Бірақ бұл «сөзсаптам» деген атау басқа тілге дөп басып аударылмайтын болып шықты. Және қазақ сөз өнері үшін осы ұғымнан басқа сөз маңызды категория атауы бола алмайды екен. Өйткені сөзсаптам– *стиль* сияқты «белгілі бір әлеуметтік мақсаты бар сөздің бояуы» емес, академик Р.Сыздықпайдаланғандай, «ұлттық әдеби тіл нормасы», «ұлттық көркем сөз нормасымен» [3, 226б.] сөйленетін сөз өнеріне, сөздерге қатысты. Р.Сыздық: «Сөз өнері ұлттық көркем тіл нормасының ең басты көрсеткіші болып танылады» деп, бұл «норманы тауып көрсетуді өз алдына бөлек ғылыми ізденіс болуы керек» дегенекен бір жылдары [3, 226б.]. Дей тұрғанмен, ғалым «қазақ әдеби тілінің ұлттық белгілеріне алдымен, ауыз әдебиеті мен ауызша тараған прозалық үлгілерден алған ұзақ дәстүрлі тіл болғандығын және аса бейнелі тіл» екендігін жатқызады [3, 237б.]. Яғни сөз өнері норма мен көркемдік, әсемдіктен тұратынын айтқан.

Р.Сыздық өзі негізін салған лингвостилистика да бұл мақсатты алдына қоймайтынын, «фраза құру мен текст түзу деген зерттеу объектілері арнайы зерттеуді күтіп тұрғанын» [3, 230б.] айтуы біздің осы күнгі мақсатымыз мен зерттеу өзектілігімізбен тікелей ұштасады.

Ғалымның «Ел басыларының, билердің, ауыл ақсақалдарының шешендік сөздер деп аталатын сөз айту үрдісі, тыңдаушыны ұйыта алатын аңыз-әңгімелер, қызықтырып әкететін ертегілер, атадан балаға жеткізіп отыратын әулет шежіресі деп аталатын дүниелер көркем прозаның негізі ғана емес, түпкі үлгілері деп танымыз» [4, 216.] деген сөзін оқығанда, біз зерттеу тақырыбымыздың негізгі нысанын анықтаудан қателеспеген екенбіз дедік.

Сонымен, Р.Сыздық айтқан «фраза құру мен текст түзуді» арнайы зерттеу нысаны етіп алып отырған бұл жұмысымызда тағы да Р.Сыздық айтқан «қазақ сөз өнерінің ұлттық нормасын» іздеуді мақсат тұттық. Сөз өнерінің басты категориясы ретінде СӨЗСАПТАМ-ды алдық.

Сөзсаптам дегеніміз жазылған мәтін (жазба сөз) мен сөйленген сөздің (ауызша сөз) өн бойындағы шеберлік пен нормалылық, қиюластық. Сол сөйлемде тұруға тиісті сөздерді, сол мәтінде айтылуға тиісті сөйлемдерді, сол сөзде берілуге тиісті ойлардың орнымен айтылуын білдіретін ұғым деп белгіледік.

Талқылау

Ойдың адресатқа автор идеясындағыдай жетуі үшін көріктеуіш құралдардың көптігі маңызды емес. Ойдың айтылу қисыны, жүйелілігі, тапқырлығы, тілдік құралдарды қолдану шеберлігі маңызды. Сондықтан «сөзсаптам» деген басқа тілге дәл аударылмайтын бұл сөз «логикасы, қисыны, дұрыс түсінігі бар сөз айту» деп немесе «жүйелеп сөйлеу» деген мағынада жұмсалады. Ал қазақы ортада «сөзсаптаммы жақсы» деген тіркес «дұрыс сөйлей біледі» деген мағына береді. Сонда «жүйелі сөйлеу» деген «адресат іздеп жүріп тыңдайтын сөз айту» деген сөз.

Бүгінде орыс тілінің жүйесі мен құрылымының әсеріне ұшыраған және жазба тілдің басымдығынан өзгерген қазақ тілі көбіне дұрыс түсінілмейтін мәтіндер тудырып жатыр дедік, жоғарыда. Сондықтан орта буында да, жас ұрпақ арасында тіпті, «жүйелі сөз айтты», «сөзсаптаммы мықты» деген түсінік жоғалып, тек орыс тілі сөздерін араластырып сөйлемесе болды деген көзқарас қалыптасты. Жалпы көпшілік дұрыс сөздің парқын айыра алмайтын болды, бағалай алмайтын не қате бағалайтын жағдайға келді. Сол себепті алдымен қазақтың дұрыс, жүйелі сөзінің үлгілерін жаңғырту қажет.

Қазақтың дәстүрлі сөзсаптаммы, сөйлеу мәдениеті қандай болды деген сұрауға бүгінде нақты жауап бере алмаймыз. Дәстүрлі сөзіміздің құрылымы мен жүйесінде нендей

ерекшеліктер бар еді, тілдік, стильдік нормалары несімен құнды және қазіргі сөзсаптамға қандай үлгілерді ала аламыз деген сұрақтарға дәстүрлі мәтіндерге сөзсаптамдық талдау жасай отырып жауап беру қажет.

Енді сөзсаптам термині мен стиль, стилистика саласының парқын айырып көрейік. Р.Сыздық А. Ахманованың сөздігін пайдалана отырып, **стиль** сөзінің 45 мағынасы бар екенін айтқан. Соның ішінде бізге қажетті мағыналары: 1) «жеке ақын-жазушылардың көркемдік шеберлігі», 2) «шығармашылық бейнесі», 3) «қолтаңбасы» және 4) «белгілі бір әлеуметтік ортаға сай сөз қолдану мәнері». 1-мағынасына қатысты Белинскийдің слог деген термині болған. Сол сияқты Р.Сыздық та «жазушы мәнері» деген терминді дұрыс көрген [5, 202б.]. Стиль қазіргі кезде шығармадағы жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің қолданысы, сөздің бояуы деген мағынада. Стильді, сөздің бояуын, қолданылу заңдылықтарын стилистика пәні зерттейді.

Басында стилистика ұлттық тіл білімінің маңызды құрамдас бөлігіретіндешықты, грамматиканың заңды жалғасы ретінде, грамматиканы қолданудың жоғары деңгейі ретінде бағаланды. Стилистика сөйлемді, поэтикалық синтаксисті зерттейді деді ғалымдар [6, 12б].

В. Белинский грамматиканың міндеті - дұрыс сөйлеу мен жазуға үйрету, грамматиканы білсең, тілді жақсы білесің, барлық мүмкіндіктерді пайдаланасың деген [7, с. 707]. Ал қазір грамматика теориялық пән.

Кейінгі жылдары ғалымдар стилистиканы тіл және сөз стилистикасы деп бөлетін болды. Тіл стилистикасы лексикология мен грамматикаға иек артады. Сөйлем мүшелерінің дұрыс байланысуын, грамматикалық формалардың дұрыс қолданылуын қараса бұл тіл стилистикасы [8]. Бұл В. Белинскийдің «Стилистика – грамматиканың қосымша, соңғы құрамы, жоғары синтаксис, syntaxisornate//syntaxisfigurata» [7, с. 708] дегенімен ұштасады.

Ал сөз стилистикасы сәтті қолданыстарды бағалайды, ерекше қолданыстарды жинайды, ойды жарыққа шығарудың түрлі жолдарының ішінен дәл сол мәтінге сол сөздің немесе сол синонимнің қолданысы ұтымды болатынын зерттейді, сөз эстетикасын қарайды. Сөздің, мағынаның мәнмәтіндегі орнын талдайды. Бұл да В. Белинскийдің «стилистиканың нысаны сөйлем, троптар, сөздің дәлдігі, анықтығы» дегенімен ұштасады. Сондықтан ғалым стилистиканы лингвистикалық ғылымдардың ішіндегі ең қадірлісі деген. Стилистика негізінен айтылымның бәрін назарына алады, тілді зерттеудің биік шыңы деген.

Алайда стилистика бәрін назарына ала алмады. Тек сөздердің сөйлемдегі «қылығын» қарастырды. Белгілі бір қаламгердің туындысындағы ерекше сөз қолданысын қарастырды. Оқу автоматизмін бұзған, оқырман назары тоқтаған қолданыстардың себебін қарады. Бұл автордың стилі, жазу мәнерімен бірге жүрді. Мысалы, В. Белинский Пушкинді «превосходный стилист» деп атаған. Ол тілді керемет қолдана білді және тілді білді деген, ал М. Горький Чеховты «недосягаемый стилист» деп бағалаған. Чеховтың жазу стилін «чтобысловомбылotesно, мыслямпросторно» деп бағалаған [9, с.31].

Жазушылардың немесе авторлардың стилі бірден пайда болмайды, бірте-бірте пайда болады. Жазуды енді бастаған қаламгер стильсіз жазады. Бірақ қандай да бір мәнері болады. Біраз жазу тәжірибесінен кейін мәнер толысып, енді қаламгердің тұлғасы көріне бастайды. Тұлғаның өзіне тән стилі болғандықтан да біз оны тұлға немесе тілдік тұлға деп танымыз. Мәнері бар жазушы бірден өзіндік стилі бар жазушы бола алмайды. Алдымен оның тұлғасы көрінуі қажет. Содан кейін толысқан кезде стиль пайда болады. Мысалы, жазуға икемі бар студенттердің шығарма, эсселерінде әркімнің өз мәнері бар екенін көре бастаймыз. Біраз жазуға төселіп алғаннан кейін оның жазбаларынан автордың тұлғасы танылатын болады. Сосын оның стилі, қолтаңбасы білінеді. Стиль адамның мінезінен, жеке басының ерекшелігінен де туады.

Ал тіл мәдениеті сөздің нормадан ауытқуын, қате қолданыстарды зерттейді. Яғни

стистика сөзді қолдану шеберлігін зерттесе, сөз мәдениеті нормадан орынсыз ауытқудың себептерін зерттейді. Сөздің қате, орынсыз қолданылуын тауып-талдау сөз мәдениетінің міндеті дейді Р.Сыздық[3, 223б.]. Тағы бірде ғалым тіл мәдениеті дегеніміз – сөзді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру [4, 24-25б.] деп, тіл мәдениеті деген пәнге сөз мәдениеті мен стилистикасаласын кіргізеді.

Ғалым қазақ тіл білімінде көркем әдебиет стилін жеке зерттеу нысаны етіп алып, өзі атаған мақсатты стильдерден бөліп, жеке сала етті, сөйтіп, қазақ лингвостилистикасының негізін салды.

Функционалды стиль деген терминге *мақсаттық стиль* деген ғана атау жақын ба деп ақылдасады [5, 199б.]. Лингвостилистика сөзді «қолдану шеберлігін, сөз эстетикасын, сөздердің контекстегі қылығын зерттейді»[5,220б.],«сөздің ерекше қызметін, стильдік жүгін айқындайды» деді[5, 226б.].

Енді сөзсаптам ұғымы туралы білімдерге келелік. Алдымен А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышындағы» шоғыр-шоғыр ойларының ішінен сөзсаптам ұғымын түсіндіретін жолдарын іріктеп алдық: «Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқашығару — сөзшығару болады... Сөзден жасап сөзшығарудеген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді [10, 10б.]... сөзшығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады... сөз өнері болады [10, 10б.]... Сөздің келісті болатын заңдары, шарттары — тіл қисыны [10, 24б.]... Сөзшығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады.

Сондықтан сөзшығарушылар бәрінен бұрын лебі заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білуі қажет [10, 24б.]... Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде» [10, 22-23б.]. Міне, ғалымның шағын ғана бір абзац көлеміндегі түсіндірмесінен бір ғылым саласына, бір ғылыми пәнге негіз болған теория алдық. Ол – сөзсаптам теориясы.

Нәтижелер

Алғашқы нәтиже ретінде сөзсаптам мен стиль бір емес, екі термин екі саланың басты бірлігі болып табылатынын айқындадық. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің бірлігі, стиль – стилистиканың бірлігі. Стиль негізінен тарихи сипатты, қоғаммен, әлеуметпен бірге өзгеріп, нормаларынан айнып отырады, тұрақсыз, құбылмалы болып отыратынын белгілі болды. Өзге нәтижелер төменде таратылып беріліп отыр. Оның себебі бұл жаңа тақырып және зерттеудің басы болғандықтан деп ескертеміз.

Зерттеушілер, сөзді бағалаушылар сөз өнерінде не өзгермеу керек, нені күшейту керек дегенде қашан да стиль көп өзгермеу керек, ал мәтіндегі қысқалықты күшейту керек деген екен. Көп өзгермеу керек дегені сөзсаптамды айтып тұрғаны.

Екі терминнің айырмашылығын кестеде бөліп көрсеттік (1-кесте).

сөзсаптам	стиль
- Сөз өнеріне қатысты - Шаршысөзге, тілдің хабарлау, әсер ету қызметіне ортақ	- Стилистикаға қатысты - Белгілі стильге, жазушы мәнеріне қатысты

• Тұрақты • Мәтін, абзац, күрделі фразалық тұтасымның нормаға сай қолданысы • логикасы, қисыны, жүйесі бар сөз • Мәтінді эстетикалық қызметте жұмсау • тілді ортадан жоғары деңгейде білетін тұтынушыларға міндетті норма • Барлық стиль түрлеріне негіз болатын норма • Сөз иесін бағалай қолданылады	• Өзгермелі • Сөз, сөз тіркесі, грамматикалық тұлғаның ерекше қолданысы • сөздердің сөйлемдегі «қылығы» • сөзді эстетикалық қызметте жұмсау • Жазушы, жазатын қабілеті, икемі барлардың, журналистердің тілінде болуға тиіс ерекшелік, элитарлық деңгейдегі тіл тұтынатындар • Шығарманы бағалай қолданылады.

Қайталап айтсақ, стиль сөзді өзінше қолдану болса, сөзсаптамасөзді, алдымен, дағдыша қолдану болып келеді. Мысалы, «Мен 1970 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы Қарабұлақ аулында Бимолда мен Қанышаның отбасында дүниеге келіппін» десем, бұл сөзімді қазақ тілінің қалыпты сөзсаптамасымен бастағаным. Ал «Құралай деген қызыңыз Зайсан көлінің түбіндегі бір түйір бұлағы жоқ, бірақ Қарабұлақ деп аталатын ауылда дүние есігін ашыпты» десе, Құралай мен Қарабұлақ сөзіне назар аударту үшін өзгеше стильмен сөз бастағаным. Яғни стильге салу – сөзді эстетикалық жағынан және әсер ететін құрал түрінде пайдалану.

Сөзді стильге салу – кез келген адамның қолынан келмейді. Жазушы, жазатын қабілеті, икемі барлардың, журналистердің қолынан келеді. Кез келген адам стилист жазушы, ақын, журналшы болуы міндет емес. Бірақ кез келген шаршытоп алдына шығатын, сөзбен мамандығы байланысқан тұлғалар, әлеуметпен байланыста жұмыс істейтіндер сөзсаптамды білуі керек.

Стиль сөзді өзінше қолдану болса, сөзсаптам сөзді нормаға сай қолдану. Сөзсаптам қызық демейміз, сөзсаптам жақсы дейміз, стилі жақсы демейміз, стилі қызық дейміз. Сөз сөйлеудегі стильдер біршама қалыптанып алғаннан кейін тұрақты сөзсаптамға айналады. Мысалы, орыс зерттеушілері Пушкин қаламын үлкен стиль деп бағалап жатады. Бұл үлкен стиль қазір жалпыұлттық стильге айналған.

Сөзсаптам тұрақты. Қ.Жұбановтың: «Сөз бөлшектерінің жасалуы үйдің салынуы сияқты ... қиыннан тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстамасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді» деген сөзін сөйлемге ғана емес, жалпы сөйленген сөзге, мәтінге қатысты да деп түсінген жөн.

Сөзсаптамда ритм, сөздік қор, әңгіменің әуені, сөздің композициясы бәрі бірге алынады. Бұлардың біреуін ғана алып, сөздің өзіне баға беруге болмайды. Сөйлемдер бір-біріне байланысты болады. Сөйлемді, метафораны ғана алып бүкіл айтылған сөзді бағалай алмаймыз.

Кей зерттеушілер функционалды стильдерді таптастырғанда көркем әдебиет стилі мен публицистикалық стильді функционалды стильге жатқызбаған. Р.Сыздық стильдер ғайыптан пайда болмайды және із-түзсіз жоғалып кетпейді деп алдыңғы айтылған стильдер қазақ әдеби тілінің ауызша шешендік стилі, ауызша шежіре стилінен пайда болғанын айтады [3, 208б.]. Ғалым бұларды мақсатты стиль дәрежесінде танып, зерттеулер жүргізілу

қажеттігін қойған. Тіпті өз алдына стильдік жүйе қатарында қарастыруға болар ма еді деген пікір ұсынады [3, 212б.].

Міне, біздің сөзсаптам деп отырғанымыз осы. Ғалым айтқан «қазақ әдеби тілінің ауызша шешендік стилі», «ауызша шежіре стиліндегі» құрылым мен стиль – біз іздеп отырған дәстүрлі қазақ сөзсаптаманың құрылымы мен нормасы.

Және академик Р.Сыздықтың «тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке ортақтық», «тілдің туа біткен қасиеті», «әлеуметтік категория» деп анықтаған ұғымы – сөзсаптам категориясы [4, 45-47б]. «Тілдің құрылымдық, яғни сол тілдің табиғатына тән заңдылықтарын... бұзбай, жалпы түзу қолдану мәселесі». Көркем шығарма тілінің жинақылығы, үнемді және астарлы стильде жазылуын қазақ жазба стилінің негізі деп, баса көрсетті [4, 57б.].

Бұдан тағы бір түйеріміз – сөзсаптам категориясын алғаш ғылыми негіздеп айтқан А.Байтұрсынұлы болса, бүгінгі күн тұрғысынан жаңа зерттеу қырына алынуы керектігін баса айтқан – Р.Сыздық.

Бірақ тілдің қолданыстағы күйін, сөз стилистикасын сезініп, бағалап, жетілдіріп, үйретіп отыруда соңғы уақыттарда мүлде жұмыстар жүргізілмеді. Мектеп пен ЖОО жазба тілге назар аудартып, жасанды қазақ тілімен жазылған оқулықтарды оқытты.

Қолданыстағы, табиғи, шынайы қазақ тілін оқу-білім саласына енгізу ғасыр басында қалып қойды деуге болады. Әдістеме негіздерін зерттеуші А.Жапбаров сөзсаптамға 30 жылдарда мектеп бағдарламасында назар аударылғанын, Т.Шонанұлының «Тіл дамыту» деген оқулығындағы басты мақсат сөйлейтін тілді дамыту деп түсіндіргенін айтады [11]. Сол жылдардағы А.Байтұрсынұлының оқулықтарынан бастап тілдің практикалық жағына баса назар аударыла оқытқан. 40 жылдардан бастап бұл мақсат басқа пәндер мен грамматика сабағына қойылды. А. Жапбаровтың айтуы бойынша, Н.Сауранбаев бұл үрдісті сынға алып, қазақ тілі сабақтарының 60 пайызы қолданыстағы қазақ тіліне ауу керектігін, Х.Басымов, Ә.Бегалиев сынды ғалымдар оқушылардың өз ойын түсінікті сөйлей алмауы грамматикаға баса көңіл бөлініп кеткендіктен екенін айтқан [11, 41 б]. Осы үрдіс жалғаса келе 60-70 жылдары ғана Р. Әміров, Ә.Хасенов сынды ғалымдар мектепте тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастыруды талап етті, «тіл дамыту», «байланыстырып сөйлеу», «тіл ұстарту», «тіл ширату» деген ұғым сөздер жиі айтыла бастады. Х.Арғынов өз ойын дұрыс айтып, жазуда синтаксисті білу ең басты шарт, сол кезде басқа пәндерді түсіну жеңіл әрі берік орнайды десе, Ә. Хасенов, М. Балақаев мектепте грамматикамен бірге стилистиканы арнайы оқыту қажеттігін көтерген. Стилистика грамматиканы стильдік жағынан қолдану деген. Ал Р. Сыздық болса, контекстегі сөзді оқыту қажеттігін айтқан.

Бірақ ғалымдардың пікірлері көзқарас түрінде қалып қойды. Сондықтан академик Р.Сыздықтың «Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі», «Сөз құдіреті» (1998), «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбектері, профессор Н.Уәлидің «Сөз мәдениеті» (1983), «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» (2007) атты зерттеулері сияқты қазақ сөзінің коммуникативтік, этикалық, тілдік нормаларын негіздеп түсіндірген еңбектерді сөзсаптам категориясының негізін салған зерттеулер ретінде, біздің зерттеуіміздің бастамы және негізі ретінде ала отырып, қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасын ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі қарасөз үлгілері – ертегі, миф, аңыз мәтіндеріндегі грамматикалық, стильдік нормалардан, Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» еңбегіндегі мәтіндердің грамматикалық, стильдік нормаларынан, Абай Құнанбаевтың қарасөздерінің құрылымы мен жүйесінен, алаш көсемсөзшілерінің (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов) публицистикалық мақалаларынан іздейміз.

Р.Сыздықтың қазақ прозасы тілінің диахрондық тарихын зерттеу алдағы маңызы зор ғылыми жұмыстардың бірі дегеніндей, [3, 17б] жоғарыда аталған мәтіндерге лингвистикалық талдау жасау және қазіргі қазақ тілінің сөзсаптамасына үлгі бола алатын

нормаларды айқындау арқылы қазақ сөзінің дәстүрлі сөзсаптаманың құрылымы мен жүйесін, прагматикасын анықтайтын боламыз.

Ал биыл, 2021 жылы маусым айына жоспарланған бірыңғай қазақ халқы қоныстанған Қызылорда облысы, Арал ауданы және Ақтөбе облысы Шалқар ауданына баратын іссапарда ата буын аузынан ауызша тілдің үлгі болатын сөзсаптам нормаларын жинаймыз, жүйелеп, ғылыми талдауға аламыз деген ойдамыз.

Қазіргі қоғам қайраткерлері мен сөзұстар тұлғалардың ауызша шаршысөздеріне лингвостилистикалық талдау жасау да және үлгі болатын сөзсаптам нормаларын көрсету де – зерттеу тақырыбымыздың келесі жылғы міндеті.

Қорытынды

Сонымен, сөзсаптам дегеніміз біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөз алушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой, не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын, мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің басты категориясы. Сөзсаптамның негізгі бірліктері – мәтін, одан кейін абзац болып табылады. Мәтін не абзацтың тыңдар құлаққа біртұтас, жұмыр болып жетуі сөзсаптамның дұрыс болуынан. Көптің алдында айтылған ауызша шаршысөздің жоғары деңгейде болуы оның сөз тіркестері мен сөйлемдерінің ерекше стильде болуы емес, тұтас ойдың, яғни мәтіннің нормаға сай құрылуы мен стильденуі болып табылады. Сондықтан біз аталған ғылыми жоба бойынша зерттеуімізде тұтас мәтіндерге (жазба және ауызша сөздерге) зерттеу және талдау жасай отырып, сөзсаптам категориясын негіздейтін боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Құрысжанов Ә. Күлтегін жазуы // Қазақ тілі мен әдебиеті.-2006. -№2. -65б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі - Алматы: Дәуір, 2011-732б.13 том.
3. Сыздық Р. Ауызша дамыған әдеби тіл / Сыздық Р. - Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242б.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы / Сыздық Р. – Астана: Елорда, 2001-230б.
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті /Сыздық Р. - Алматы: Атамұра, 2005.- 272б.
6. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи / Ефимов А.И. - Москва, 1957
7. Белинский В. соч.т IV СПб, 1896.
8. Никольский Н.Н. Учебное пособие по стилистике и литературной правке / Никольский Н.Н. - Вып II. Москва, 1956.
9. Горький М. Собр сочинений т XXIII. Гослитиздат, 1953.
10. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш / Байтұрсынұлы А.–Қызылорда: Қазмембас, 1926. – 282б.
11. Жапбаров А. Оқушылардың тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (5-10 сынып) / Жапбаров А. - Алматы: Арыс, 2007.-252б.

К.Б. Кудеринова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

Традиционное казахское речеобразование

Аннотация. В статье поднимается актуальная проблема современного казахского

устного либо письменного языка, который отходит от грамматических, стилистических, этических норм и становится искусственным, переводным языком. Для решения проблемы предлагается понятие-термин - речепроизводство. Речепроизводство взято в качестве основной категории казахского искусства речи, показаны отличия этого термина от терминов "стиль" и "норма". В определении категории речепроизводства обосновываются мнения А. Байтурсынова и научные взгляды Р. Сыздык. Подчеркивается, что речепроизводство – это единство искусства речи, стиль – единство стилистики, что стиль носит преимущественно исторический характер, меняется вместе с обществом, социумом, отклоняется от норм, нестабильный и изменчивый, а речепроизводство обязательно для потребителей, владеющих языком на уровне выше среднего, является основополагающей нормой для всех типов стилей. Необходимо знать закономерности и нормы речепроизводства, для того, чтобы слово могло воздействовать на собеседника. В связи с тем, что норма речепроизводства исчезает в современной казахской речи, возникает необходимость её поиска в традиционной норме речепроизводства. Речепроизводство определяется как логичная речь, в котором логика мысли говорящего, этика коммуникации согласованы между собой, речь имеет начало и завершение, мысль, которая может уместно поставить точку и прояснить проблему, согласована эстетика и экспрессия, художественность текста. Речепроизводство - главная категория казахского словесного искусства. Основные единицы - текст и абзац. В устной публичной речи, важно, чтобы фразы и предложения были не в особом стиле, а соответствовали норме и логике мысли, т. е. текста.

Ключевые слова: стиль, стилистика, искусство речи, речепроизводство, лингвостилистика, стилистическая ошибка.

K.B. Kuderinova

The Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan

Traditional Kazakh speech production

Annotation. The article raises the actual problem of the modern Kazakh oral or written language, which departs from grammatical, stylistic, ethical norms and becomes anartificial, translated language. To solve the problem, the concept-term – speech production is proposed. Speech production is taken as the main category of the Kazakh word art, the differences between this term and the terms "style" and "norm" are shown. The main units of speech production are recognized as text and paragraph. In the definition of the category of speech production, the opinions of A. Baitursynov and the scientific consistency of the views of R. Syzdyq are justified. It is emphasized that speech production is the unity of the art of words, style is the unity of stylistics, that style is mainly historical, changes with society, community, deviates from the norms, unstable and changeable, and speech production is mandatory for consumers who speak the language at a level above average, is the fundamental norm for all types of styles. It is necessary to know the laws and norms of speech production, so that the word can affect the listener and the student. Due to the fact that the norm of speech production disappears in the modern Kazakh word, there is a need to search for it in the traditional norm of speech production. Speech production is defined as logical speech, in which the logic of the speaker's thought, the ethics of communication are coordinated with each other, speech has a beginning and end, a thought that can appropriately put a point and clarify the problem, aesthetics and expression are coordinated, and the artistry of the text. Speech production is the main category of Kazakh verbal art. The main units are text and paragraph. In oral public speech, it is important that phrases and sentences are not in a special style, but correspond to the norm and logic of thought, i.e. the text.

Key words: style, stylistics, wordart, speechproduction, linguisticstylistics, stylisticerror.

References

1. Quryzhanov A. Kultegin zhazuy [Kultegin literature] Qazaq tili men adebieti [Kazakh language and literature], №2. -65 [in Kazakh]
2. Qazaq adebi tilining sozdigi (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language] Almaty: Daur, -732p. 13 tom [in Kazakh]
3. Syzdyq R. Auyzsha damygan adebi til [Oral developed literary language] Almaty: Dayk-Press, 242 p. [in Kazakh]
4. Syzdyq R. Tildik norma zhane onyn qalyptanuy [Language norm and its normalization] Astana:Elorda, 230p [in Kazakh]
5. Syzdyq R. Soz qudireti [Power of the word] Almaty:Atamura, 272p [in Kazakh]
6. Efimova A.I. Stilistica hudozhestvnooi rechi [Stylistics of artistic speech] [in Russian]
7. B. Belinski V. Sochinenie IV [Essay IV] Saint Petersburg [in Russian]
8. Nicolski N.N. Uchebnoe posobie po stilistike i literaturnoi pravke [Textbook on stylistics and literary editing] [in Russian]
9. Gorki M. Sobr sochineni [Collected works] Goslitizdat [in Russian]
10. Baitursynuly A. Adebiet tanytqysh [Literary critic] Kyzylorda: Kazmembas, 282 [in Kazakh]
11. Zhapbarov A. Oqushylardyn tilin damyta okytudyn gylymi – adistemelik negizderi [Scientific and methodological foundations of language development of students] 5-10 class, Almaty: Arys,252p. [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет

Кудеринова Куралай Бимолдиновна - ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Kuderinova Kuralay Bimoldinova - Doctor of Philology, professor the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan.